

تقارن

مکتب شیراز

• دکتر مهیار شایسته فر

■ مقدمه:

شیراز، این دیار همسال با روزگار هزاران سال در گذار اندیشه و هنر ایران زمین، چشم به راه و بیدار مانده و بار سنگین شکوه آثار را به بهای سرافرازی و افتخار در طول قرون و اعصار بردوش داشته است. بررسی تاریخ و فرهنگ جوامع انسانی در ادوار مختلف بیانگر این است که تحولات فرهنگی و هنری پیدایش مکاتب و مبانی زیبایی شناسی

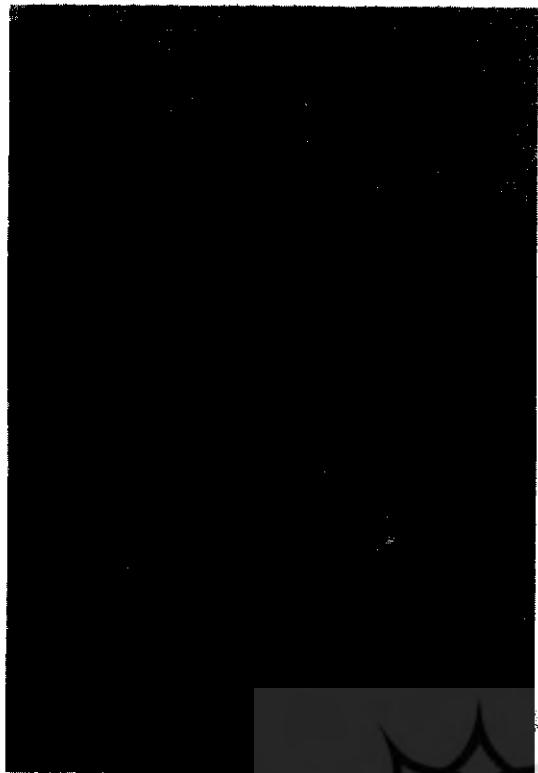
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

ملتها، پیش از آنکه زابیده ذوق و استعداد و خلافت ذهن هنرمندان رشته‌های گوناگون باشد. انعکاسی از شرایط اقلیمی و حوادث سیاسی و شرایط اقتصادی و اجتماعی و... معاصر خود است. از آنجائیکه موضوع بحث در این مقاله بررسی نقاشیهای مکتب شیراز است و نقاشی هم به عنوان یک هنر برتر از این قاعده مستثنی نیست، برای بررسی این مکتب لزوماً قبل از هر چیز باید به شرایط اقلیمی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و... پیدایش آن پرداخت.

با این مقدمه کوتاه می‌پردازیم به تاریخچه شهر شیراز و بالطبع پیدایش مکتب شیراز که قلب تپنده جهان هنر و عرفان و تجلی ذوق و هنر ایرانی است.

شیراز در طول تاریخ جولانگاه تحولات بسیار مهم اجتماعی و فرهنگی و سیاسی بوده است. شیراز بواسطه پایتخت بودن در دو سلسله بزرگ ایرانی در این منطقه، سابقه تاریخی از جهت معماری و هنری، فنی و پزشکی و نجوم و دیگر علوم و فنون داشته است.

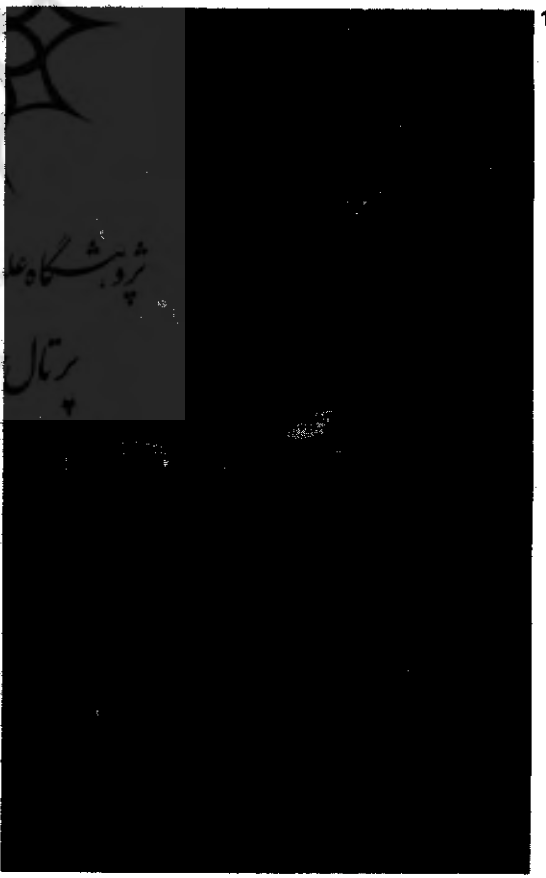
اولین بار که نام شیراز از نظر تاریخی گفته و یا شنیده شده است در الواح ایلامی بوده که به صورت نوشته‌های گلی در سال ۱۳۱۴ خورشیدی در خزانه و دبیرخانه تخت جمشید و در حفاریات بدست آمد و ده سال بعد توسط ژرژ

2

کامرون دانشمند و خاورشناس آمریکایی ترجمه گردید. همچنین در الواح گلی که در ویرانه‌های قصر ابونصر در مشرق شیراز در سال ۱۳۱۳ خورشیدی کشف شد. (۱) با توجه به بقایایی که از تخت جمشید وجود دارد می‌توان پی برد که در دوران هخامنشی، فارس از نظر فرهنگ و تمدن ایرانی مقام اول را داشته است. همچنین ظرفهای سفالی پر نقش و نگار، نقش برجسته‌ها و بیکره‌ها و ویرانه‌های شهرهای شوش، پاسارگاد، شاپور، استخر، کازرون و فیروزآباد هر یک گویای این مدعاست. در سالهای بعد از اسلام هم ایران و بخصوص شیراز جایگاه هنر برتر ایرانی بوده است. به ویژه در دوران سلطنت آل بویه در (۴۴۷-۳۲۰ ه. ق.) در شیراز که هنر فلزکاری و زره‌سازی را در این شهر به حد اعلای خود رسید. همچنین در این دوره آثار هنری مکتب شیراز شکل گرفت و بدین ترتیب که نه تنها هنر و صنعت و معماری عظیم دوره‌های قبل از خود را جمع‌آوری نمود بلکه آثار هنری موجود در بناها و کتابخانه‌های خود را به نسلهای بعد از خود چه هنردوست بوده یا نبوده انتقال داد. بعد از آل بویه، سلجوقیان هم تا اندازه‌ای حافظ و اشاعه دهنده هنر بوده‌اند ولی به دلیل کشمکش‌های آنان با امزای شهبانکاره، این شهر مورد ویرانی قرار گرفت. (۲)

بعد از آنها اتابکان فارس از سال ۵۴۳ تا ۶۸۶ ه. ق. در شیراز فرمانروایی داشتند که به آبادانی شهر و توسعه و گسترش هنر آن کوشیدند. رنگ مایه نقاشی در شیراز در این دوره‌ها، برگرفته از نقاشیهای دیواری دوره ساسانی

و کتب بر جای مانده از آن زمان می باشد و رنگها عموماً زرد گل ماشی، گل اخرا و آبی تیره و روشن است. شیراز بر اثر داشتن زمامداران کاردان و باتدبیر و هنردوست بر گیرودار حملات مغول که خاور و باختر و شمال ایران را در هم نوردیدند و مورد تاراج و قتل و عام قرار دادند در امان ماند. مصون ماندن شیراز از هجوم مغولها که ناشی از سیاست حاکمان آن سرزمین بود سبب گردید خطه یاد شده به عنوان محلی امن مورد توجه بسیاری از هنرمندان و دانشمندان قرار گیرد و موجب گرد آمدن آنها در آنجا گردد بدین ترتیب این شهر در مقام حافظ ارزشهای هنری و فرهنگی ایران از اهمیت و الایی برخوردار است. (۳) به هنگام آغاز انحطاط ایلخانیان مغول نیز عده ای از سرداران ایلخانی سر به استقلال خواهی برداشتند که از آن جمله آل جلایری یا ایلکانیان بودند که از همه نیرومندتر شدند. ایشان عراق و آذربایجان را تا روزگاری که ترکمانان آق قویونلو به جای آنان نشستند، زیر نفوذ خود داشتند.

شیخ ابواسحق از خاندان اینجو که در اصفهان مقیم بودند کشمکش داشتند.

در این زمان هنرمندان و نگارگران درو مرکز عمده گرد آمده بودند: شیراز و بغداد که کانونهای هنری این می آمدند. اما به جهت هنرمندان و نگارگران حکومت یافته و

جلایریان بودند پرورش یا از شاگردان اساتید شیراز بوده اند، نگاره ها و کتب مصور شده در این دو شهر را به عنوان مکتب شیراز بررسی می کنیم.

گردهمایی هنرمندان در آرامش و سکون شیراز چندی نمی انجامد که حمله و هجوم تیموریان به شهرهای ایران و نهایتاً خطه فارس این ثبات را از بین می برد و اعزاز از سر اجبار جمعی از صنعتگران و هنرمندان صاحب ذوق شیرازی به سمرقند یعنی پایتخت اولیه تیموریان و سپس هرات دستمایه اصلی و اساسی پاکگیری مکاتب سمرقند و هرات گردید که نشأت گرفته از ذوق و سبک هنرمندان شیراز بود. (۴)

بررسی مدارک موجود در زمینه نقاشی کتاب زمان تیموریان نشان می دهد که، کهن ترین کتابهای مصور این دوران نیز در شیراز نگاشته و تزیین شده است.

قدیمی ترین کتب خطی مصور که می تواند ثابت کند که متعلق به مکتب شیراز است، شاهنامه ای در موزه توپکاپی سرای استانبول است به تاریخ ۱۳۷۰ م / ۷۲۲ هـ. ق نسخه دیگری در کتابخانه سلطنتی قاهره مورخ ۱۳۹۲ م / ۷۹۶ هـ. ق می باشد. که هنوز قدری سردرگمی را در ترکیب بندیها نشان می دهد و اسبها بالاتر از زمین یورتمه می روند و در موارد دیگر شخصیتها بیهوده ایستاده اند. رنگها آنچنان درخشانند که ترکیبات هماهنگ چندان موفق بدست نیامده است. برای زمینه معمولاً رنگ آبی پکار رفته است و عناصر معمولی جای خود را به عناصر ایرانی داده اند. (۵) و این جایگزینی بدلیل آن بوده است که چون شیراز از حمله مغولها در امان مانده، آزادی عمل بیشتری

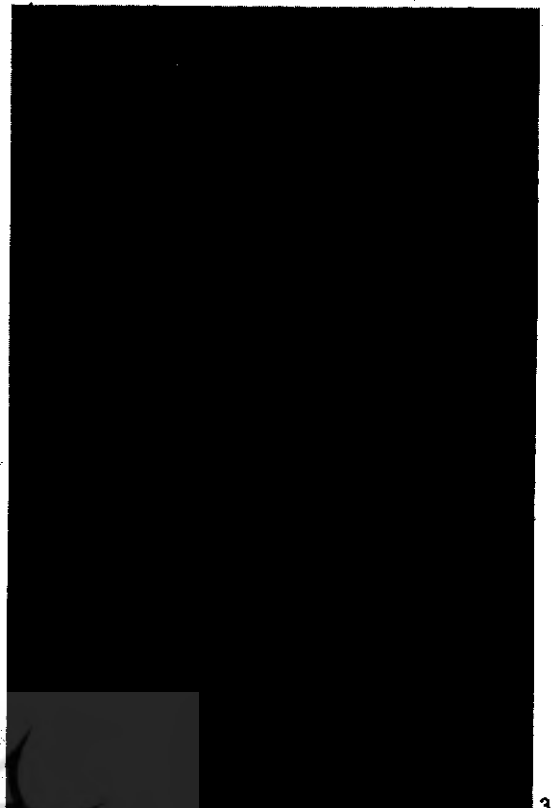
وجود داشته و هنرمندان نیازی ندیده‌اند تا بخاطر خوشایند متجاوزان مغول چهره‌های مغولی را بر نقاشی خود بیاورند حال آنکه این مهم در مکاتب هرات یا تیموری دیده می‌شود. (۶)

نسخه دیگری از شاهنامه هم در مجموعه چتریتی مربوط به تاریخ ۸۰۰ ه. ق وجود دارد که مربوط به گرشاسب نامه است و نمایشگر پیشرفت بیشتری در تغییر رنگ نسبت به کتاب خطی قاهره است. (۷) همچنین در موزه رضا عباسی و کاخ موزه گلستان نیز اوراق و نسخی از شاهنامه فردوسی که در مکتب شیراز کار شده وجود دارد که هر کدام نشان دهنده مرحله‌ای از سیر تحول نگارگری در شیراز است. از دیگر کتب، شاهنامه وزیر قوام‌الدین است که تاریخ نگارش ۷۴۲ ه. ق را دارد و نیز مونس الاحرار است که مجید پیرز ۷۴۲ ه. ق نوشته و اکنون در موزه‌های دنیا پراکنده است. (تصویر ۳)

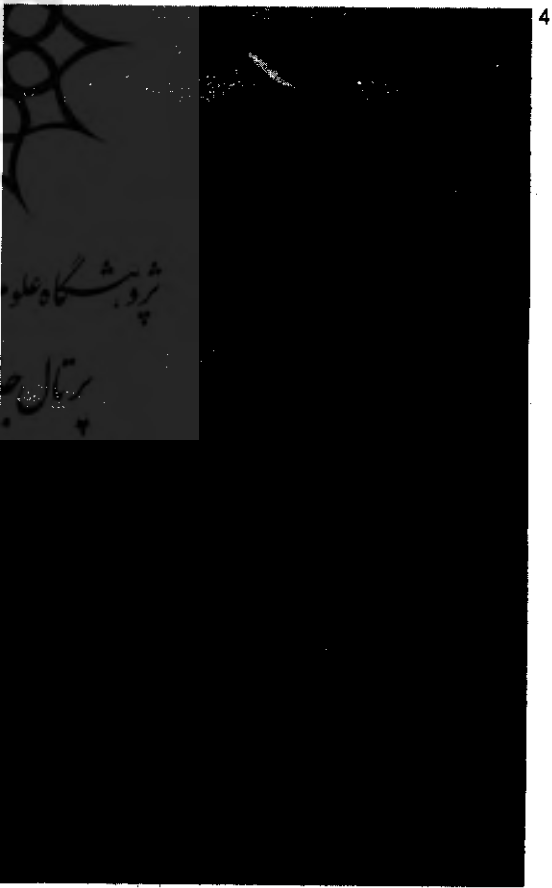
در شاهنامه وزیر قوام‌الدین، هنرمندان مبتکر شیرازی با تنوع بخشیدن به رنگ و نقش مینیاتور و نقوش تذهیب گامی مؤثر در اعتلای مکتب شیراز برداشته‌اند. کتاب مونس الاحرار از نظر نوآوری در خور توجه فراوان است. در حد خود دایرة المعارفی به شمار می‌رود و نقاش آن تصاویر را بر روی ردیف‌های نوارمانندی که متن بیشتر آنها به رنگ سرخ است نقش کرده است. مطالب کتاب به همراه تصاویر و در لابه لای نقاشها گنجانده شده به طوری که توضیح مربوط به هر شکل درست در بالای آن آورده شده است. دیگر رنگهای آن شامل گل ماشی، اگر روشن و طلایی و سفید که نشانگر سنت هنری شیراز است. (تصویر ۴)

در زمان حکومت جلایریان در بغداد به ویژه در زمان سلطنت سلطان احمد جلایر، هنر بسیار مورد توجه قرار داشت و گفته می‌شود سلطان احمد خود در انواع هنر همچون نقاشی و تذهیب و خاتم‌کاری و غیره استاد بود و شعر خوش می‌سرود و شش قلم خط را نیکو می‌نوشت و موسیقی نیز می‌دانست و در نقاشی شاگرد عبدالحی بود (۸) عبدالحی از نقاشان معروف مکتب شیراز بود که بعد از حمله تیمور به شیراز از طرف امیر تیمور به سمرقند اعزام شد.

از این دوران چند کتاب معروف به جا مانده که عجایب المخلوقات قزوینی از آن جمله است. (تصویر ۷) این کتاب در سال ۷۹۰ ه. ق به خط نستعلیق که کمی پیش از این در تبریز توسط میرعلی تبریزی ابداع شده بود، نوشته شده است. اما از میان زیباترین کتابها می‌باید به دیوان خواجوی کرمانی اشاره کرد که در سال ۷۹۹ ه. ق و به دست نگارگر اهرانی به نام جنید و به خط میرعلی تبریزی واضح خط نستعلیق نوشته شده است. (تصاویر ۵ و ۲) جنید ابتدا در دربار جلایریان مشغول نقاشی بود و این دیوان را به دستور سلطان احمد آخرین حکمران آل جلایر مصور کرد. او پس از روی کار آمدن تیموریان و سلطه

3

4

مغول‌نویسی

۸۷

آنان بر جنوب در شیراز به خدمت یکی از نوادگان تیمور
به نام اسکندر درآمد. (۹)

وی نخستین نقاش ایرانی به شمار می آید که زیر یکی
از شاهکارهایش را امضا کرده است. فراتر بودن نوک
درختان و کوهها و ساختمانها را از چهارچوب خط کشی
شده دور تصاویر (قاب) که بعدها مرسوم شد نیز از این
زمان متداول گشت. از دیگر آثار جنید، کتابی است به
نام دیوان سلطان احمد که در فریز گالری

واشینگتن نگهداری می شود.

در آغاز سالهای دهه ۷۰ سده هشتم هجری شیوه جدیدی
را در فضا سازی و ترکیب افراد در نگاره ها می بینیم. در این
شیوه افراد و اشیاء در متن منظره در سطوح گوناگون بر
روی هم قرار دارند، نه روی یک خط که در سبکهای پیش
شاهد آن بودیم. این شیوه از فضا سازی قبلاً در تبریز به
کار می رفت ولی در شیراز با توجه بیشتری و با ایجاد
تناسب با فضای دوبعدی به صورتی هماهنگ رواج یافت.
در آستانه سده نهم هجری، پیوندهایی باز هم نزدیکتر
بین شیوه های گوناگون مکاتب هنری شیراز و تبریز و
بغداد برقرار شد. این بار پیوندها به مهاجرت بزرگ نقاشان،
مربوط بود که به دستور امیر تیمور و پس از فتح بغداد در
سالهای ۷۹۵ و ۸۰۳ ه. ق و تبریز ۸۰۴ ه. ق انجام گرفت.
بسیاری از آنان به سمرقند پایتخت تیمور و به دربار نوادش
اسکندر سلطان حاکم شیراز گسیل شدند. نسخه های
مربوط به سمرقند نامکشف مانده اما نقاشیهایی که در
سالهای ۸۱۳-۱۴ ه. ق در شیراز تهیه گردید محفوظ مانده
است. کتاب دیوان اسکندر سلطان از جمله نسخه است
که در تاریخ ۸۱۳ ه. ق در شیراز تهیه گشته و صفحات
مصور زیبایی دارد و در موزه بریتانیا نگهداری می شود.
معروفترین کتاب تصویر شده در زمان اسکندر سلطان،
گلچن ادبی است که مجموعه ای از اشعار شعرای
فارسی است که در موزه ای در لیسبون نگهداری
می گردند.

از آنجایی که بسیاری از خصایص اسلوب تیموری
که بعدها در هرات رشد یافت، در این نگاره ها یافت
می شود. عده ای معتقدند که مرکز و مهد نگارگری تیموری
شیراز بوده است. در این زمان رنگها متنوعتر و پخته تر و
لطیف تر شده و انواع رنگهای ارغوانی، صورتی، قرمز و
سبزه های بسیار زنده، زرد و زرخیزی و اخرازی و... به سایر
رنگها افزوده شد که تکامل دانش رنگرزی
نگارگران را در این دوران و پس از آن
شاهد نشان می دهد. (تصویر ۱)

مکتبی که در شیراز رشد یافته بود تا به هرات توسعه
یافت و پس از آنکه شاهرخ و بایسنقر در حدود
۸۲۳ ه. ق کتابخانه هایی را در این شهر تأسیس کردند،
به تدریج بهترین صنعتگران به آنجا روی آوردند.
شاهزاده ابراهیم پسر دیگر شاهرخ که مردی ادیب
و هنردوست بود به مدت ۲۰ سال یعنی از
۸۱۷ تا ۸۳۸ ه. ق در شیراز فرمانروایی کرد و به
حمایت از نویسندگان و نقاشان پرداخت.
مثنای یک شاهنامه پرتصویر که به سلطان ابراهیم
هدا شده در کتابخانه بادلیان در آکسفورد است که
تاریخ حدود ۸۳۹ ه. ق را بر خود دارد. این تصاویر
دارای خصوصیتی همچون سادگی منظره زمینه و
ارتفاع افق و حرکتهای قوی هستند که رنگ آن سبز تیره
است. استعمال آزاد رنگ سبز در بعضی از مینیاتورها

نقش‌پردازی و رنگ‌اندازی نباید محدود و بسنده شود. مهم سهم و نقش هنرمندان این مکتب، نخست در حفظ ارزشها و تداوم هنر ملی و مستقل ایرانی تا به دوران خویش است و از آن پس پرهیز آگاهانه آنان از اصل تقلید و تسلیم در برابر فرهنگ بیگانه و همت سزاوار تحسین آنان در جلوگیری از فراموشی و نیستی هنر و فرهنگ ایرانی است و از همه مهم‌تر، ترویج فرهنگ و هنر ایرانی به گوشه و کنار جهان هنری آن روزگار است.

مکتب شیراز تنها در عصر تیمور و نوادگان او خوش

سوراخهایی به وجود آورده که در واقع نتیجه آرسنیک موجود در رنگ است. این مینیاتورها تمایل به داشتن حالت قرینه‌ای دارند و بعضی‌ها نیز از نظر اندازه بزرگ هستند که نتیجه سادگی ترکیب‌بندی آن است. یکی از خصوصیات ویژه این کتاب وجود پنج صفحه است که فقط با طلا و نقره نقاشی شده است. این طراحیها فوق‌العاده آزاد هستند ولی به طور مستقیم و یا غیرمستقیم از زیباییات پارچه و یا ظروف چینی اثر پذیرفته‌اند و دلیل آن نیز وجود اشکال ظروف چینی سفید و لاجوردی است که در مینیاتورهای این کتاب آمده است. (۱۰)

یکی دیگر از نسخه‌های مصور تهیه شده شیراز که با طرحهایی درشت‌تر مصور گردید، کتاب خاوران‌نامه است که به زندگی حضرت علی (ع) می‌پردازد و تعدادی از اوراق این کتاب باقی مانده و هم‌اکنون در موزه‌های مختلف دنیا پراکنده است. این کتاب در سال ۸۳۰ ه. ق به دست ابن حسام به نظم درآمد و بین سالهای ۸۵۴ تا ۸۹۱ ه. ق به تصویر کشیده شده است. انسانهای ترسیم شده در این کتاب، درشت اندام نیرومند و دارای سرهایی بزرگ هستند. از رنگهای روشن استفاده شده و به نور سر حضرت علی (ع) هاله‌های مقدس و طلایی نور نقش بسته شده است. (۱۱)

از دیگر نگارگران این دوره می‌توان به استاد شمس‌الدین فرهاد و باباحیدر اشاره کرد (۱۲) از دیگر نمونه‌های ارزشمند این مکتب که خوشبختانه از دستبرد بیگانگان در امان مانده و هم‌اینک در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود، چهار برگ از کتاب خمسه نظامی مربوط به قرن نهم ه. ق است که به تمامی ویژگیهای چشمگیر و خلاقیت کار هنرمندان را نشان می‌دهد.

■ نتیجه

مکتب شیراز مکتبی است که اصالت فرهنگی این مرز و بوم مخصوصاً مردم فارس در آن وجود دارد. کاربرد رنگهای نشاط‌انگیز، دقت در جزئیات، ظرافت کاریها و آنچه بیشتر در مکتب شیراز مورد توجه و مطرح است این است که سعی شده کمتر فضا سازی شود و بیشتر روی ظرافت کاریها و انسانهایی که مطرح شده‌اند کار شود در حالیکه در سایر مکاتب زمینه و فضا سازی برای نقاشان پیرو آن مکاتب خیلی مهم بوده است. (۱۳)

ناگفته نماند که آثار هنری هنرمندان مکتب شیراز، سوی موجود بودن در موزه‌های ایران و جهان به مرور ایام در مجموعه‌های خصوصی یا از میان رفته و یا اینکه ناشناخته مانده است و هرگز نمی‌توان و نمی‌بایست شناخت و ارزیابی مکتبی این چنین پرادمنه و وسیع همانند مکتب شیراز را با معدود کتابهای یاد شده محک زد و به قضاوت نشست. آنچه در زمینه اهمیت و اعتبار مکتب شیراز سزاوار تأمل و تحسین است، تنها با تکیه کردن بر مهارت و نوق هنرمندان والای شیراز در ارائه مهارت بیشتر در

ندرخشید، چه، تجلیات و اثرات پرثمر خلاقیت هنری هنرمندان این مکتب در ادوار هنری بعد به ویژه عصر زندیه، رهنمون ذوق و خلاقیت هنری هنرمندان باذوق شیرازی گردید و چه بسیار آثار ارزشمند در زمینه مینیاتور و تذهیب و نقش گل و مرغ به وجود آمد که دستمایه هایش از مکتب شیراز بود و ذوق بانیان مکتب شیراز بود که اینچنین به حاصل نشست.

● فهرست منابع و ماخذ

- ۱- گری، یازیل، نقاشی ایران، ترجمه عربعلی، شروه، انتشارات عصر جدید، چاپ اول، تهران ۱۳۶۹
- ۲- شریف زاده، عبدالمجید، تاریخ نگارگری در ایران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۵
- ۳- پوپ، آرتور، ترجمه نیر، حسن، آشنایی با مینیاتورهای ایران، انتشارات بهار، تهران ۱۳۶۹
- ۴- فصلنامه هنر، «مروری در مکاتب مینیاتور ایران (۲)»، شماره نوزدهم، تابستان / پاییز ۱۳۶۹
- ۵- خزایی، محمد، کیمیای نقش، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، تهران ۱۳۶۸
- ۶- مجرد تاکستانی، اردشیر، «مکتب شیراز»، فصلنامه چلیپا، سال اول، شماره سوم، بهار ۱۳۷۱

● پاورقی ها

- ۱- فصلنامه چلیپا، سال اول، شماره سوم، بهار ۱۳۷۱، صفحه ۱۱۹
- ۲- فصلنامه چلیپا، سال اول، شماره سوم، صفحه ۱۳۳
- ۳- تاریخ نگارگری در ایران، عبدالمجید شریف زاده، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۵، صفحه ۹۱
- ۴- «مروری در مکاتب مینیاتور ایران (۲)»، فصلنامه هنر، شماره نوزدهم، تابستان / پاییز ۱۳۶۹، صفحه های ۲۷ و ۲۸
- ۵- آشنایی با مینیاتورهای ایران، تالیف آرتور پوپ، ترجمه حسن نیر، صفحه ۲۶
- ۶- فصلنامه چلیپا، سال اول، شماره سوم، بهار ۷۱، صفحه ۸۹
- ۷- تاریخ نگارگری در ایران، عبدالمجید شریف زاده، صفحه های ۹۳ و ۹۴ و ۹۵
- ۸- محمد خزایی، کیمیای نقش، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، تهران ۱۳۶۸، صفحه ۳۸
- ۹- محمد خزایی، کیمیای نقش، صفحه ۳۷
- ۱۰- یازیل گری، نقاشی ایرانی، ترجمه عربعلی شروه، انتشارات عصر جدید، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۹، صفحه ۸۶ و ۸۷
- ۱۱- سید عبدالمجید شریف زاده، تاریخ نگارگری در ایران، صفحه ۹۸
- ۱۲- مروری در مکاتب مینیاتور ایران (۲) فصلنامه هنر، شماره ۱۹، تابستان / پاییز ۶۹، صفحه ۲۷
- ۱۳- فصلنامه هنر، شماره ۱۹، تابستان / پاییز ۱۳۶۹، صفحه ۲۷